

FÓRIS ÁKOS

Az 1941-es NKVD-tömeggyilkosságok magyarországi recepciója

„Mind közelebb kerülünk ahhoz az új Európához, amelynek békéjét, nyugalma nem veszélyezteti többé a titokzatosság leplebe burkolt, a legkülönbözőbb rémtettek, tömeggyilkosságok híreivel mind félelmetesebbé maszkírozott szovjethatalom”¹ – összegezve jövőképét az Esti Ujság publicistája 1941 augusztusában, a szmolenszki katlan felszámolása után.

Az ellenség „tömeggyilkosságok híreivel” való „félelmetesebbé maszkírozása”, tehát az atrocitáspropaganda² egyes értelmezések szerint már a keresztes háborúk legitimációja során is tetten érhető,³ viszont a pszichológiai hadviselés professzionális formájává az első világháború során vált.⁴ Amíg az első világháborúban az atrocitástörténetek középpontjában a központi hatalmak nyugati valamint a szerb fronton elkövetett vélt vagy valós hábo-

¹ Sz. n.: A keleti diadal. *Esti Ujság*, 1941. augusztus 7. 3.

² Fogalmi meghatározását lásd David G. BROMLEY–Anson D. SHUPE JR.–J. C. VENTIMIGLIA: Atrocity Tales, the Unification Church, and the Social Construction of Evil. *Journal of Communication*, 1979/September. 43–45.; Paul MORROW: A Theory of Atrocity Propaganda. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, 2018/1. 47–51.; David WELCH: Atrocity Propaganda. In: Nicholas J. CULL–David CULBERT–David WELCH: *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. ABC-CLIO, Santa Barbara–Denver–Oxford, 2003. 23–25.

³ David WELCH: I. m. 23.

⁴ Az első világháború tapasztalatainak leghíresebb összefoglalását adja: Harold D. LASSWELL: *Propaganda technique in the World War*. K. Paul, Knopf, London–New York, 1927. Az atrocitáspropagandára vonatkozólag: Uo. 77–101.

rús bűnei álltak,⁵ addig a második világháborút a német–szovjet atrocitásháború határozta meg, mivel a háború totális jellege, valamint a német és a szovjet hatalom térbelileg is egymást átfedő atrocitásai és tömeggyilkosságai megteremtették az ellenség delegitimálásának és dehumanizálásának igényét és lehetőségét.

A Szovjetunió által 1939-ben és 1940-ben elfoglalt balti, belorusz és galíciai területeken a társadalom radikális átalakítása keretében több százezer embert deportált és börtönzött be a szovjet állam. Mivel az NKVD nem számított a német támadásra, 1941 júniusában mind az ukrán, mind a balti térségben tömeges letartóztatásokat eszközölt, így a német támadás idején a határ menti térség börtönei túlszűfoltak voltak a politikai foglyoktól. A támadást követően elrendelték a foglyok evakuálását a térségből, amely több helyen az „ellenforradalmi elemek” kivégzését jelentette. Egy 1942. januári NKVD-jelentés szerint a több mint 180 ezer fogvatartott közül az evakuálás során a börtönökben 9817, azok falain kívül 1443 rabot lőttek agyon, 1057-en pedig meg nem nevezett módon haltak meg a transzportokban.⁶ Az újabb kutatások szerint a visszavonulás káoszában akár a 20 ezer főt is meghaladhatta a meggyilkolt rabok létszáma.⁷

Habár a német szervek számoltak azzal, hogy a szovjet atrocitások bizonyítékaira fognak lelni, a börtönökben elkövetett tömeggyilkosságokra nem számítottak.⁸ A német propaganda gyor-

⁵ Arthur PONSONBY: *Falsehood in War-Time. Containing An Assortment Of Lies Circulated Throughout The Nations During The Great War.* George Allen & Unwin Ltd, London, 1928. 128–134. Az első világháborús atrocitáspropaganda osztrák–magyar vonatkozásairól: POLLMANN Ferenc: *Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború.* In: Ifj. BERTÉNYI Iván–BOKA László–KATONA Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016. 75–85.

⁶ Sowjetischer Bericht zu den Ergebnissen der Evakuierung von Gefangenen aus den Gefängnissen des NKWD vom 24.1.1942. Idézi: *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944.* Hamburger Institut für Sozialforschung, Hamburg, 2002. 93.

⁷ Ksenya KIEBUZINSKI–Alexander MOTYL (eds.): *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 2017. 38–39.

⁸ Dieter POHL: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944.* Fischer, Frankfurt, 2011. 136.

san reagált, és július elején átfogó propagandakampányt indítottak a szovjet tömegyilkosságok bemutatására. A nyugatukrán és litván területeken fellelt mintegy 25 börtön-tömegyilkosság helyszíne közül⁹ Dubno,¹⁰ Sambor,¹¹ de leginkább Lemberg¹² került a német propaganda előterébe.¹³ Ezzel kezdetét vette a keleti fronton a német–szovjet atrocitásháború, mely tetőpontját 1943-ban német részről a katyíni és vinnyicai tömegsírok feltárásával, szovjet részről a krasznodari és harkovi háborús bűnös per megrendezésével érte el.¹⁴

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy az 1941 nyarán, az NKVD által börtönökben elkövetett tömegyilkosságok¹⁵ magyarországi recepcióját vizsgáljam meg. Először meghatározom azokat a hírforrásokat, amelyeken keresztül a magyar nyilvánosság értesülhetett az atrocitásokról. Tanulmányom második felében pedig az atrocitásokról szóló írásokat elemzem három szempontból: 1. hogyan mutatták be az áldozatok és elkövetők

⁹ Jan T. GROSS: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton University Press, Princeton, 2002. 179., 346., 118. végjegyzet.

¹⁰ 1941. június 23–24. éjjelén 550 foglyot lőtt agyon a fogolyórség.

¹¹ 1941. június 22-től a foglyokat 5–10 fős csoportokban rögtönítelő bíróság elé vitték, amik ítélete nyomán agyonlőtték őket. Amikor a német csapatok már megközelítették a várost, a börtönórség a foglyok nagy részét a börtön udvarára terelte, ahol tüzet nyitott rájuk. Összesen mintegy 600-an haltak meg.

¹² 1941. június 22. és 28. között a város négy börtönében legalább 2100, más források szerint akár 4000 foglyot lőttek agyon.

¹³ Bogdan MUSIAL: „Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen”. *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. Propyläen, Berlin, 2000. 200–209.; Kai STRUVE: *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. De Gruyter, Berlin, 2015. 392–394.

¹⁴ Legújabban erről: Andrej ANGRICK: „Aktion 1005” – *Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine „geheime Reichssache” im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda*. Wallstein, Göttingen, 2018. 400–458. – Katyń magyarországi visszhangjáról lásd MESTER Attila: *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*. PhD-disszertáció. Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2015. 90–102.

¹⁵ Tanulmányomban nem térek ki a szovjet uralomhoz köthető más háborús bűncselekményekre, úgymint a hadifoglyok elleni atrocitások, városrobbantások, a Vörös Hadsereg tagjainak kivégzése, a németek deportálása, a visszavonulás során az infrastruktúra elpusztítása stb.

körét; 2. hogyan ábrázolták a gyilkosságokat; 3. milyen szélesebb kontextusba helyezték a tömeggyilkosságokat.

A kutatás lehetőségeit meghatározza, hogy a magyarországi propagandát irányító szervek iratanyagai nem maradtak fenn. Nem lelhetők fel a honvédségi tájékoztatást irányító és azt előállító szervek (elsősorban a Vezérkari Főnökség [VKF] 2., majd 6. osztálya, a haditudósító század, Vitézi Rend Zrínyi Csoportja) anyagai. Emellett a polgári sajtóirányításra vonatkozó anyagok is rendkívül hiányosak a taglalt időszakra vonatkozólag.¹⁶ Emiatt alapvetően a propaganda – a *Hírforrások* fejezetben kifejtett – produktumain keresztül vizsgáljuk meg a háborús tájékoztatás befolyásolását.

Ennek ellenére a hazai szakirodalomban – mind a forrásközléseket,¹⁷ mind a szaktanulmányokat tekintve¹⁸ – átfogóbb

¹⁶ 1941 nyarán még nem alakult ki a sajtóértekezletek rendszere. A Sajtóellenőrző Bizottság Márkus László, Szinai Miklós és Vásárhelyi Miklós által rekonstruált, megmaradt iratai alapján a tanulmány szempontjából legfontosabb, a háború első két hónapjára vonatkozó iratanyag nem maradt fenn. MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós (szerk.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 55–322.

¹⁷ JOÓ András (szerk.): *„...a háború szolgálatában”: főszerkesztői értekezletek, 1942 szeptember 22.–1943. augusztus 25.* Napvilág Kiadó–Magyar Távíratí Iroda, Budapest, 2007; MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós (szerk.): I. m.; BALOGH Margit–ANDREIDES Gábor–Z. KARVALICS László–TÁTRAI Gábor (szerk.): *A szakadék szélén. Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22.–1944. március 10.* Napvilág Kiadó–Magyar Távíratí Iroda, Budapest, 2006. A magyar sajtó irányítói közül többek emlékirata is megjelent: KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. II. k.; SZAKÁLY Sándor (szerk.): *Náray Antal visszaemlékezése, 1945.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988; ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború-orosz béke: Magyarország drámája*. Európa Könyvkiadó–História. Budapest, 1993.

¹⁸ ANDREIDES Gábor: A Magyar Távíratí Iroda története a második világháború alatt. *Médiakutató*, 2011/2. 97–105.; MÁRKUS László–VÁSÁRHELYI Miklós: A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében. *Történelmi Szemle*, 1979/3–4. 505–521.; SIPOS Balázs: „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni”. Világháborús sajtóirányítás és az 1942/1943-as főszerkesztői értekezletek. In: JOÓ András (szerk.): I. m. 7–34.; SZÁSZ Zoltán: A Magyar Rádió a második világháborúban (1939–1944). In: FRANK Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945.* Tömegkommunikációs Kutató Központ, Budapest, 1975. 149–202.; Z. KARVALICS László: „Hírek által homályosan”. A hintapolitika önarcképéhez. In: BALOGH Margit–ANDREIDES Gábor–Z. KARVALICS László–TÁTRAI Gábor (szerk.): I. m. 9–23.

képet kaphatunk a háború alatti sajtóirányításról, mint annak tartalmáról. A világháború alatti antibolshevik propagandáról elsősorban Pihurik Judit, Sipos Balázs, Turbucz Dávid és Vörös Boldizsár művei adnak áttekintést.¹⁹ A hazai historiográfiában az atrocitáspropaganda kérdése csak az első világháború kontextusában jelenik meg,²⁰ még ha Mester Attila doktori disszertációjában áttekintést is ad a katyáni tömeggyilkosság magyarországi recepciójáról.²¹ Habár széles körű szakirodalom áll rendelkezésre mind a német propaganda működésének, illetve tartalmának elemzésére, az 1941-es tömeggyilkosságokat követő propagandakampány részletes feldolgozása még nem történt meg. Bogdan Musial és Kai Struve a Szovjetunió elleni hadjárat első heteinek kelet-galíciai erőszakhullámáról írt munkáiban egy-egy alfejezet erejéig foglalkoztak a propaganda kérdésével,²² John-Paul Himka pedig egy ukrán lap példáján vizsgálta a szovjet atrocitások ukrán recepcióját.²³

¹⁹ PIHURIK Judit: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. 99–127.; PIHURIK Judit: A propagandán innen és túl. Bolevizmus-közelítések a Horthy-korszakból. In: GYARMATI György–PIHURIK Judit (szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2018. 117–131.; SIPOS Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk*, 1996/2. 107–132.; TURBU CZ Dávid: Horthy Miklós vezérkultusza és a háborús propaganda. In: BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor (szerk.): *1944/1945. Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 257–270.; BOLDIZSÁR VÖRÖS: Die Darstellung der Sowjetunion an der budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus.” *Sic Itur ad Astra*, 1990/The European Paradigm. 42–54.

²⁰ POLLMANN Ferenc: I. m. 75–85.

²¹ MESTER Attila: *Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989*. Doktori (PhD-) értekezés. Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2015. 90–98.

²² Bogdan MUSIAL: I. m. 200–209.; Kai STRUVE: I. m. 392–394.

²³ John-Paul HIMKA: Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: Krakvis’kivisti’, the NKVD Massacres in 1941, and the Vinnystia Exhumation. In: Omer BARTOV–Eric D. WEITZ (eds.): *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University Press, Bloomington, 2013. 378–398.

Hírforrások

A szovjet tömeggyilkosságokra vonatkozó korabeli publikációk három típusát különböztethetjük meg: a hírügynökségi híreket, az 1941 nyarán megjelent helyszíni tudósításokat, valamint az események későbbi, propagandakiadványokban való feldolgozását.

Habár a magyar propagandairányítás csak 1942 második felére épült ki teljesen,²⁴ Ullein-Reviczky Antal rendkívüli követ vezetésével a háború elején is erőteljes irányítás mellett működött a magyarországi sajtó.²⁵ A honvédségi hírek tekintetében már a Sajtóellenőrző Bizottság 1939. szeptemberi megalakulásánál meghatározták, hogy cenzúrázatlanul csak az „MTI közlései hozhatók, egyébként csak VKF hozzájárulással”.²⁶ Alapvetően ezt az eljárásmodot erősítette meg Ullein-Reviczkynek a katonai helyzettel foglalkozó hírekkel kapcsolatban kiadott 1941. június 27-i utasítása: „A vezérkar és a külügyi sajtófőnök megkérdezése nélkül közölhető minden DNB-hír²⁷ – kivéve a magyar katonai vonatkozásúakat – és a Stefánia Iroda²⁸ útján közölt olasz hadijelentés. Minden más hír kiadása előtt megkérzendő a vezérkar. Ha a közlést a vezérkar nem engedélyezi, a hír háziba²⁹ teendő. Ha a vezérkar a közlést engedélyezi, akkor jóváhagyás végett a jelentés bemutatandó, illetve beolvasandó a sajtófőnöknek.”³⁰

A tömeggyilkosságokra vonatkozó hírügynökségi jelentések döntő hányada – a német propagandakampányt követve – július

²⁴ 1942 áprilisában állították fel a Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztériumot, május és július között megszervezték a VKF 6. Nemzetvédelmi és Propagandaosztályát, szeptemberben pedig a főszerkesztői értekezletek révén koordinálták hatékonyabban a sajtó munkáját.

²⁵ SIPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 209–239.; VÁSÁRHELYI Miklós: Sajtócenzúra 1939–1944. In: MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós (szerk.): I. m. 5–48.

²⁶ Uo. 58.

²⁷ Deutsches Nachrichtenbüro, a hivatalos német hírügynökség a nemzeti-szocializmus időszaka alatt.

²⁸ L’Agenzia Stefani, a hivatalos olasz hírügynökség.

²⁹ A *Házi Tájékoztató*ban elhelyezett szövegek az MTI szerkesztőségeinek belső, bizalmas tájékoztatására szolgáltak.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) K 428. s) 284. sz. ki nem adott közlemény. 1941. június 27. 11 óra 15 perc.

4. és 10. között jelent meg, amihez csatlakozott magyar részről július 9-én a VKF tudósítása a Sztaniszlau környéki tömeggyilkosságról. Az atrocitásokról készült beszámolók szinte teljes egészében megegyeztek a német interpretációkkal, még ha a kiegyensúlyozottabb tájékoztatás látszata végett a tömeggyilkosságokról a zürichi,³¹ stockholmi³² és New York-i lapok híreit³³ is átvette a Magyar Távirati Iroda (MTI), illetve ennek nyomán több magyarországi napilap.

A hírügynökségi cikkek megjelentetésénél a lapok mozgásteré alapvetően arra korlátozódott, hogy mennyi, a szovjet atrocitásokkal kapcsolatos hírügynökségi hírt jelentetnek meg, illetve szerkesztőségi kommentár keretében adtak-e további értelmezést a tömeggyilkosságoknak. Ezzel a lehetőséggel elsősorban a német propagandát szorosán követő szélsőjobboldali lapok éltek. Így az *Új Magyarország* – változatos címek alatt³⁴ – július elején külön rovatban foglalkozott a szovjet atrocitásokkal. Rajniss Ferenc *Magyar Futárja* egész oldalas fotómontázssal mutatta be a dubnói és lembergi tömeggyilkosságot.³⁵ Különösen szembetűnő a szovjet atrocitások kiemelt szerepe az említett sajtótermékekben, ha összehasonlítjuk azzal, hogy a németellenes *Magyar Nemzetben* hogyan jelentek meg ezek az események.³⁶ A lapban sem kommentárt, sem pedig kiemelt címet nem kaptak a szovjet atrocitásokról szóló hírek. Így a „GPU lembergi vérfürdőjéről” csupán egy mondatban, a napilap berlini tudósítójának telefonjelentéseinek

³¹ Sz. n.: Géppuskával és géppisztolyokkal lötték halomra az ukrán foglyokat a lembergi GPU-ügynökök. Egy svájci újságíró megrázó tudósítása a „lembergi pokolról” *Függetlenség*, 1941. július 9. 4.

³² MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 7. 12. kiadás 14 óra 25 perc.

³³ MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 7. 5. kiadás 11 óra 5 perc.

³⁴ „Részletjelentések a német győzelmekről és a vadul kegyetlen bolsevista terrorról” (július 4.); „Részletjelentések a németek keleti győzelmeiről és a vadállatias bolsevik rémtettekéről” (július 5.); „Részletjelentések a német győzelmekről és a bolsevisták vad terrorjáról” (július 6.); „Részletjelentések a németek győzelmeiről és a bolsevisták vad terrorjáról” (július 8.); „Bolsevista rémtettek” (július 9.)

³⁵ *Magyar Futár*, 1941. július 17. 4–5.

³⁶ Hasonló módon reagált a kutyáni tömeggyilkosság híreire is. MESTER Attila: I. m. 92.

keretében foglalkozott.³⁷ A Sztaniszlauban és Kolomeán történt tömeggyilkosságokról szóló MTI-hírt pedig csak a 7. oldalon szerepeltette.³⁸ A Szakasits Árpád szerkesztette *Népszavá*ban pedig említés szintjén sem jelentek meg ezek az események.

A hírügynökségi források mellett a katonai és a polgári sajtó helyszíni beszámolókat is megjelentetett a szovjet területeken elkövetett bűncselekményekről. Ugyan Mikes Ferenc, a *Függetlenség* tudósítója – a német hatóságok engedélyével – Rigából készíthetett tudósítást az ott fellelt tömeggyilkosságokról,³⁹ a hadműveleti területről készült beszámolók elsősorban a magyar csapatok által ellenőrzés alatt tartott szovjet területekről készültek. Ennek kapcsán elsődleges kérdés, hogy a keleti hadműveleti területeken működő magyar csapatoknak milyen közvetlen tapasztalatuk volt a vizsgált eseményekről.

A Kárpát-csoport és az I. gyorshadtest megmaradt iratanyagában kevés információ található a feltárt atrocitásokról.⁴⁰ A 8. határvadászdandár összefoglaló jelentése szerint az előrenyomuló Pisky-csoport július 4-én Veldiersben kivégzett tűszokra lelt.⁴¹ A 3. hegyi zászlóalj ugyanazon a napon Zabiera faluban „állati módon megkínzott, petróleummal leöntött és összeégetett hullákat” talált.⁴² Ezek a gyilkosságok viszont nem jelentek meg a magyar nyilvánosságban, csupán a megjelentetett hadinaplók-

³⁷ Sz. n.: Berliini tudósítónk telefonjelentése. *Magyar Nemzet*, 1941. július 6. 3.

³⁸ Sz. n.: Tömegkivégzések és bolsevista terrorbűncselekmények Sztaniszlauban és Kolomeán. *Magyar Nemzet*, 1941. július 11. 7.

³⁹ MIKES Ferenc: A Függetlenség munkatársának helyszíni riportja a rigai cseka-pokolról. *Függetlenség*, 1941. július 24. 2.

⁴⁰ Ez valószínűleg abból következik, hogy a rendkívül heterogén iratanyag alapvetően azokat a – gyakran utólagosan szerkesztett, összeállított – jelentéseket tartalmazza, amiket a Kárpát-csoport és az I. gyorshadtest műveleteinek kiértékeléséhez, és a Szovjetunió elleni háború első szakaszának hadműveleti tapasztalatainak oktatásához gyűjtöttek valamint állítottak össze. Ezért a csapatok szűken vett hadműveleti tevékenységén túl – például hátsó területi igazgatásról – rendkívül kevés információt tartalmaz az iratanyag.

⁴¹ HIM Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) II. Kárpát-csoport, 1. dob. II/3. A 8. határvadász dandár előrenyomulása a Dnyeszterig, 11.

⁴² HL II. Kárpát-csoport, 1. dob. II/4. Az 1. hegyidandár áttörése a Kárpátokban, 13.

ban találhatunk erre vonatkozó utalásokat.⁴³ Az MTI július 9-i jelentéséből tudhatjuk, hogy „Turka, Skole, Kalusz, Stanislaw, Nadworna, Kolomea és Horodenka városokban, és a falvakban is szinte kivétel nélkül állati kegyetlenséggel legyilkolt holttestek egész tömege került napvilágra”.⁴⁴

Sajnos a Hadtörténelmi Levéltár iratanyagában nem található arra vonatkozó információ, hogy a Sztaniszlaut július 4-én elérő magyar csapatok milyen körülmények között szembesültek a Kárpát-csoport területén fellelt legnagyobb, és a magyar propaganda által leginkább kiaknázott tömeggyilkossággal. Szovjet jelentések szerint a sztaniszlai börtön 2923 fős létszámából 1000 foglyot lőttek agyon, de a szakirodalomban – általában az 1940-ben agyonlőttekkel együtt – 2000-2500 fős áldozatszám is megjelenik.⁴⁵ Ukrán források alapján megállapítható, hogy a tömeggyilkosságok nyomait először nem a magyar csapatok, hanem a helyi lakosság fedezte fel. A szovjet csapatok visszavonulása után a lakosság betört a börtönbe, és a várost elérő magyar csapatokat már az ukrán nacionalista városvezetés által igazgatott Sztaniszlau fogadta.⁴⁶ A sztaniszlai eset mellett két, magyarok által feltárt tömeggyilkosság kapott jelentős figyelmet. A nadvornai tömegsírokkal⁴⁷ Hunt Béla propagandakötetében,⁴⁸ valamint egy ukrán lap cikke alapján⁴⁹ foglalkozott a magyar sajtó. Az ismertetett eseteken kívül pedig július 21-én megjelent a honvéd haditudósító

⁴³ K. I.: Hegyi huszárok Oroszöldön. In: MARJAY Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörörsországról...* Hollósy Nyomda, Budapest, 1942. 13.; POSTHA Vilmos: Élményeim a Szovjetország elleni hadjáratban (Hadinapló). In: KRISTON József-POSTHA Vilmos (szerk.): *Legénységi hadinaplók*. Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, Budapest, 1942. 15.

⁴⁴ MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 9. 32. kiadás 21 óra 45 perc.

⁴⁵ Oleh ROMANIV-Inna FEDUSHAK: *Western Ukrainian Tragedy 1941 – Zahidnoukrajinszka trahedija 1941*. Shevchenko Scientific Society/Naukove tovaristvo im. Sevcsenka, Lviv–New York, 2002. 60.

⁴⁶ Kai STRUVE: I. m. 632–633.

⁴⁷ 1941 júliusában Nadworna közelében három tömegsírból 82, valószínűleg a sztaniszlai börtönből elhurcolt fogoly holttestét tárták fel. Uo. 633.

⁴⁸ HUNT Béla: *Szemtől-szembe a vörös pokollal*. Új Magyar Út, Budapest, 1941. 20–21.

⁴⁹ Sz. n.: Állati kegyetlenséggel mészárolták le az ukrán nacionalisták százait a vörös hóhérok. *Nemzeti Újság*, 1941. augusztus 17. 12. Az eredeti cikket lásd Sz. n.: Szlidami Krivavoho NKVD. *Volja Pokuttja*, 1941. augusztus 3. 4.

század beszámolója a Kamenyec Podolszkijban – állítólagosan – fellelt⁵⁰ templombörtön borzalmairól.⁵¹

A magyar olvasók a hírügynökségi anyagokon kívül elsősorban a Honvédség által koordinált haditudósítások révén szerezhettek információkat a hadművelati területről.⁵² A honvéd haditudósító század először a Délvidék visszacsatolásánál volt jelen a hadműveleteknél.⁵³ A század riporterei a helyszíni tudósításon túl a Magyarországon nem elérhető ukrán sajtótermékeket,⁵⁴ illetve a tömeggyilkosságok ügyében felvett jelentéseket is felhasználták.⁵⁵ Ugyancsak a honvéd haditudósítók révén jelent meg – kisszámú – magyar fény-, illetve mozgóképanyag⁵⁶ a szovjet atrocitásokról.

A későbbi gyakorlattal szemben, amikor a Haditudósító Osztály teljes kiépülésével a haditudósítókon kívül csupán a *Magyar Futár* riporterei készíthettek helyszíni tudósításokat a hadművelati területről, 1941-ben a Magyar Filmiroda, a Magyar Rádió⁵⁷ és egyes újságok is küldhettek ki tudósítókat.⁵⁸ Ennek keretében, a polgári újságírás és a haditudósító tevékenység között egyfajta átmenetét képezve, a Magyar Rádió vezetőriportere, Budinszky Sándor a katonai szolgálat részeként tudósított a rádió számára. A hadművelati területen való huszonöt napos (1941. július 2–26.) tartózkodása alatt tizennégy riportja⁵⁹ került

⁵⁰ Erről a tömeggyilkosságról más forrásból nem lelhető fel információ.

⁵¹ MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 23. 23. kiadás 18 óra 40 perc.

⁵² A haditudósítók munkájáról lásd GORDA Éva: *A magyar haditudósítás az első és második világháborúban*. PhD-disszertáció. NKE Hadtudományi Doktori Iskola. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2012. 91–115.

⁵³ Sz. n.: Munkában a Honvéd Haditudósító Század. *Rádióélet*, 1941. szeptember 17. 3.

⁵⁴ Lásd a 70. lábjegyzetet.

⁵⁵ Sz. n.: A berdicevi börtön borzalmi (A m. kir. honvéd haditudósító század közlései). *Pécsi Napló*, 1941. augusztus 19. 4.

⁵⁶ KISS E.–ZSABKA Gy[ula]: Szovjet pusztítások és kegyetlenségek Galiciában. *Magyar Világhíradó*, 1941. 909/5.

⁵⁷ SZÁSZ Zoltán: I. m. 182–183.

⁵⁸ STEMLERNÉ BALOG Ilona: *Fotográfia és történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 171–172.

⁵⁹ Budinszky népbírói pere szerint hét ilyen közvetítés történt. VAMOS György: Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után. *Eszmélet*, 2012/96. 89.

adásba a rádióban.⁶⁰ A riportok műsorcíme alapján több tudósítás középpontjában is az atrocitáspropaganda állt.⁶¹

A polgári sajtó bevonását elsősorban a sajtófőnök szorgalmazta. Ullein-Reviczky Antal kérésének eleget téve, a Vezérkari Főnökség a Magyarországon tartózkodó külföldi, valamint magyar sajtótudósítók részére a július 20. és 26. közötti időszakra csoportos utazást készített elő a honvédség által elfoglalt területre.⁶² Habár az eredeti kérés a szlovák és a román propaganda ellensúlyozásával indokolta az újságírók helyszíni szemlélését,⁶³ a Kárpát-csoport megmaradt iratai alapján az újságírók látogatása illeszkedett az atrocitáspropagandába.

Ezzel szinte egy időben, július 19-én – a forrásban meg nem nevezett – semleges országok újságírói érkeztek Sztaniszlauba, „hogymeg személyesen tanulmányozzák azokat az eseteket, amelyek a szovjet rémuralomról terjesztett hírek alapjául szolgálnak. Engedélyt kaptak tehát arra, hogy megszemléljék a szovjet törvényszék fogházában lévő kivégző kamrát, a híres villamos géptermet, a fogház udvarán és a régi lengyel lőtér közelében feltárt borzalmas tömegsírokat stb. Ezenfelül kihallgathatták a lakosokat a szovjeturalom alatti tapasztalataikról és szenvedéseikről.”⁶⁴ Ugyancsak a sztaniszlai tömeggyilkosság helyszínének megtekintése is része lehetett a svéd és bolgár katonai attá-

⁶⁰ MNL OL K 613 Magyar Rádió, ügyviteli iratok 2. cs. 3/c. Jelentés Budinszky Sándor harctéri tudósításairól. Az 1941. szeptember 26-i végrehajtóbizottsági ülésének melléklete. 1941. szeptember 13.

⁶¹ „Beszél egy szegény asszony, akinek Szibériába úzték a férjét”; „Hangképek a szovjet pokolról”; „Beszélgetés a belügyi népbiztosság sírásójával”; „Egy orosz papné beszél a vörösök alatt átélt viszontagságokról”; A sztaniszlai börtön megjelent Budinszkyknak a Rádióéletbe írt cikkében is: BUDINSZKY Sándor: Hulló vörös csillagok közt Galiciában. *Rádióélet*, 1941. augusztus 6. 8.

⁶² MNL OL K 66 Külügyminisztérium, Sajtó- és Kulturális Osztály 480. cs. 1941-I-1 S-33468/41 101.017.sz./eln.2.vkf.klgs.-1941. VKF levele a külügyminiszterhez a külföldi sajtó fokozott tájékoztatása tárgyában. Budapest, 1941. július 17.

⁶³ Uo. Ullein-Reviczky Antal levele Werth Henrikhez a román és szlovák propaganda ellensúlyozása a külföldi sajtóban tárgyában. Budapest, 1941. július 13.

⁶⁴ HL II. Kárpát-csoport, 2. dob. IV/1. A Kárpát-csoport megszálló szolgálatban, 4–5.

sék augusztus 2-i sztaniszlai látogatásának, ahol „személyesen győződhetek meg arról, hogy mindaz, amit a szovjet állapotról eddig hallottak, komoly alapokon nyugszik”.⁶⁵

Az újságírói körutak menetrendjéről nem maradtak fenn források, viszont a magyar sajtóban ennek eredményéről igen. A Vezérkari Főnökség 2. osztálya arra kérte a szerkesztőségeket, hogy az újságíró körúton részt vett publicisták a galíciai útjukról kampányszerűen, augusztus 7–8. folyamán tegyék közzé cikkeiket.⁶⁶ A körút eredményeként megjelent cikkek döntő hányada foglalkozott a sztaniszlai tömeggyilkosság kérdésével,⁶⁷ viszont ez nem lehetett kötelező elvárás. Ennek bizonyítéka, hogy a szovjet viszonyokat ugyancsak elítélő *Pesti Hírlap*, a *Kis Ujság* és *8 Órai Ujság*, valamint a háború preventív jellegét és a magyar csapatok teljesítményét kiemelő *Esti Kurír* helyszíni beszámolóiban nem szerepel a sztaniszlai tömeggyilkosság.⁶⁸

⁶⁵ Uo. 12.

⁶⁶ MNL OL K 428 d/6) 246. sz. Pro domo, 1941. augusztus 5. 21 óra 45 perc.

⁶⁷ BODOR Aladár: Honvédivilág Szaniszlóban. *Magyar Nemzet*, 1941. augusztus 12. 4.; LAKATOS Vince: Ahol a magyar fegyver adta vissza az életet és a szabadságot. Zsűfoltak a templomok a bolsevizmus alól felszabadult Galiciában. *Nemzeti Újság*, 1941. augusztus 10. 11–12.; LAKATOS Vince: Békét és jogrendet vitt Galícia népének a magyar hadsereg. Egyetlen városban 3000 embert végeztek ki a bolsevisták. *Új Nemzedék*, 1941. augusztus 9. 5.; RUFFY Péter: A keleti háború nyomában... IV. A sztaniszlai börtön. *Ujság*, 1941. augusztus 13. 5.; THURY Lajos: A szovjet-hordák véres uralmáról beszél Stanislau felszabadított városa. *Függetlenség*, 1941. augusztus 8. 3.; THURY Lajos: Stanislau hetven ezer lakosa másfél éven át ötezer szovjetagitátor rémuralma alatt. *Esti Ujság*, 1941. augusztus 9. 3.; Béla WERTZ: Ein Sonntag in Stanislau Von unserem Berichtstatter. *Pester Lloyd*, 1941. augusztus 9. 6.; Sz. n.: A sztaniszlai fogházban, ahonnan három napon át temették a bolsevista hőhérok áldozatait. *Új Magyarország*, 1941. augusztus 8. 5.; [Darvas János?]: Ütílevelek a galíciai hadszíntérről. A borzalmak háza Sztaniszlauban. *(Esti) Magyarország*, 1941. augusztus 8. 3–4.; KÓLYA Sándor: Honvédeink nyomában. A sztaniszlai pokol. *Orosházi Friss Hírek*, 1941. augusztus 19. 4. – Kólya Sándor cikke több vidéki lapban is megjelent.

⁶⁸ Sz. n.: A diadalmasan harcoló honvédség nyomában. A magyar Kárpát-harccsoport villámháborúja. *8 Órai Ujság*, 1941. augusztus 7. 7.; Sz. n.: Galícia 1941-ben. Ami a szovjeturalom után megmaradt. *8 Órai Ujság*, 1941. augusztus 8. 3.; Sz. n.: Már áprilisban 17–25 szovjethadosztály állt a Kárpátokban. *Esti Kurír*, 1941. augusztus 7. 3.; BIHARI NAGY Lajos: Amerre most magyar fiúk járnak... II. Galícia földjén. *Kis Ujság*, 1941. augusztus 9. 3.; SZERLEMHEGYI Ervin: A tiznapos magyar villámháború. A Szovjet ellen harcoló magyar honvédség

A *Népszava* újságírókörúton részt vevő tudósítója viszont csak a magyar csapatok harcainak rövid bemutatására vállalkozott, nem foglalkozott sem a börtönben elkövetett tömeggyilkosságokkal, sem pedig a szovjet viszonyokkal.⁶⁹ A szűkszavú beszámoló a Sajtóellenőrző Bizottság tevékenységének eredménye volt, mivel a *Népszava* cikksorozata „ha csak a sorok között is, megpróbálta a bolsevista rendszer előnyeit kidomborítani és egy szóval sem emlékezett meg a bolsevista rémuralom tapasztalatairól”.⁷⁰ A *Népszava* más alkalmakkor⁷¹ is szikár tudósításokkal próbálta csökkenteni a lapban megjelenő szovjetellenes tartalmakat.

Végül az atrocitáspropaganda továbbélését láthatjuk a megszállt területeket bemutató kiadványokban. A kötetek legjelentősebb része a Honvédség közreműködésével jelent meg. Egyfelől több haditudósító könyvben is megjelentette tapasztalatait az első háborús évről,⁷² másfelől a vezérkar főnöke hadinapló-író pályázatot hirdetett.⁷³ A négy díjazott hadinapló megjelentetésén túl, a beküldött pályamunkákból – az antibolsevista munkák szerzőjeként ismert Marjay Frigyes szerkesztésében – 1942-ben kötetet adtak ki.⁷⁴ Ezenkívül német nyelvből lefordított propagandakiadványok,⁷⁵ valamint másodlagos információk alapján

---

nyomában. *Pesti Hírlap*, 1941. augusztus 8. 4.; Uő: A mai Galícia. Helyzetkép a kétesztendő bolsevik uralom után. *Pesti Hírlap*, 1941. augusztus 12. 3.

⁶⁹ Sz. n.: A Kárpát-csoport. *Népszava*, 1941. augusztus 8. 5.

⁷⁰ MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós (szerk.): I. m. 365–366. A hiány alighanem amiatt sem látható, mivel az 5555/1940. M. E. rendelet megtiltotta azt, hogy a törölt cikkek helyét üresen hagyják.

⁷¹ Magyarország hadba lépése kapcsán lásd TURBUCZ Dávid: I. m. 261. Az Antibolsevista Kiállításról a *Népszava* reakcióját lásd VÖRÖS Boldizsár: I. m. 48.

⁷² Például: Momcsil BOJADZSIEV: *Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban?* Új Auróra, Budapest, 1942. (Európa és a bolsevizmus III.); GÁBOR Áron: *Magyar haditudósító túl a Sztálin-vonalon*. Stádium, [Budapest], [é. n.]; GÁBOR Áron–HUNT Béla–JAGITS József–KAPY Rezső–KORODA Miklós–LOVIK Károly: *6 haditudósító a vörös fronton*. Stádium, Budapest, [1942]; HUNT Béla: *Szemtől-szembe a vörös pokollal*. Új Magyar Út, Budapest, 1941.

⁷³ Sz. n.: Napló- és fényképpályázatot hirdet a honvédvezérkar főnöke. *Tábori Újság*, 1941. december 24. 2.

⁷⁴ MARJAY Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról...* Hollósy Nyomda, Budapest, 1942.

⁷⁵ Lásd Johann von LEERS: *Bolsevizmus és a zsidó világalom*. Stádium, Budapest, [1944].

megalkotott antibolsevista szintézisek⁷⁶ is foglalkoztak a tömeggyilkosságok ügyével. Ugyancsak kiemelendő az antiszovjet propaganda „kanonizálását” végrehajtó Antibolsevista Kiállítás és annak kiadványa.⁷⁷

Tartalmi elemek

A kutatás jelenlegi állása szerint nem található olyan utasítás, mely kifejezetten a szovjet tömeggyilkosságok felhasználásának szabályozására vonatkozott.⁷⁸ Az MTI megmaradt anyaga alapján július első napjaiban jelentek meg először a szovjet uralom morális minősítésére vonatkozó utasítások. Egy német hadijelentés kapcsán Ullein-Reviczky közölte, hogy a „vörös veszedelem elleni hadjáratot [...] teljes joggal lehet a civilizált népek kereszteshadjáratának nevezni”.⁷⁹ Az atrocitáspropaganda egyfajta megágyazásának tekinthető az a közlemény is, ami szerint a szovjet hadsereg emberanyaga „oly alacsony erkölcsi színvonalon áll, hogy német részről különösen feltűnt a szovjet katonák alattomos harcmodora, orvtámadásaik és minden, civilizált hadseregben nem szokásos szabályellenesség”.⁸⁰

⁷⁶ Például: ANKNER Tibor–SOÓS István: *G. P. U. Vörösmarty Nyomda*, Budapest, é. n., különösen: 284–286.; MARJAY Frigyes: *Keresztes hadjárat 1941...* Stádium, Budapest, 1941; Sz. n.: *A bolsevizmus harca Isten ellen*. Centrum, [Budapest], [1943].

⁷⁷ BOSNYÁK Zoltán (szerk.): *Az Antibolsevista kiállítás tájékoztatója: 1941. december 4–20. Pesti Vigadóban*. Stádium, Budapest, 1941.

⁷⁸ A Sajtóellenőrző Bizottságnak a tanulmány szempontjából legfontosabb, a háború első két hónapjára vonatkozó iratanyag nem maradt fenn. A Magyar Rádió 1941. június és december közötti Műsormegállapító Bizottsági jegyzőkönyvei, Műsorellenőrző Bizottsági jegyzőkönyvei, valamint miniszterközi jegyzőkönyveiben nem találtunk arra vonatkozó információt, hogy megjelent volna a Szovjetunió elleni (atrocitás)propaganda kérdése. MNL OL K 613 90. cs. 65. t.; 92. cs. 66. t.; 94. cs. 68. t. – Ugyan ismert, hogy a vezér a haditudósító alakulatok számára szervezett „eligazító” megbeszéléseket (SÍPOS Balázs: *Sajtó és hatalom...* I. m. 219.), ezek tartalmáról nincsenek információink.

⁷⁹ MNL OL K 428 s) 292. sz. ki nem adott közlemény. 1941. július 1. 1 óra 20 perc.

⁸⁰ MNL OL K 428 d/6) 216. sz. Pro domo, 1941. július 2. 18 óra 20 perc.

A meglévő források elsősorban arra vonatkoznak, hogy a sajtóirányító szervek a tömeggyilkosságokkal kapcsolatos hírek közlését kísérték figyelemmel.⁸¹ Egyértelmű panaszt László Dezső vezérőrnagy fogalmazott meg a *Népszavával* szemben, mivel a lap kizárólag a hivatalos hadijelentéseket közölte, a „bolsevista rémtetteket” feltáró haditudósító század közléseit és MTI-híryanagot viszont nem.⁸²

A szovjetellenes atrocitáspropaganda tartalmát tekintve elsősorban a megelőző évtizedek antibolsevista irodalmára támaszkodhatott. Habár az 1920-as évek végén – a rendszer konszolidációjával, valamint a Tanácsköztársaságtól távolodásával – az antibolsevik irodalom vesztett lendületéből,⁸³ széleskörű irodalma alakult ki a Szovjetunióról, valamint a szovjet erőszakszervekről szóló kiadványoknak.⁸⁴

Áldozatok és elkövetők

A magyar nyilvánosság a háború kezdetétől civilizációs ellentétpárokban értelmezte a Szovjetunió elleni háborút.⁸⁵ Hasonlóan a német és az ukrán propagandához,⁸⁶ a magyar sajtó az NKVD tömeggyilkosságai esetében ezt az ellentétet nem ideológiai, hanem nemzetiségi törésvonal mentén ábrázolta. Az áldozatok és az elkövetők körének etnikai meghatározása nem csupán a nemzetiszocialista retorikába illeszkedett, de lehetőséget adott arra is, hogy a szovjet területeken a német propaganda által megszólított, jelentős számban a tengelyhatalmi erőkkal kollaboráló

⁸¹ MNL OL K 428 s) 303. sz. ki nem adott közlemények. 1941. július 6. 1 óra 5 perc; MNL OL K 66 509. cs. III-2 Magyar lapszemle 1941. július 10-én.

⁸² MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós (szerk.): I. m. 365–366. Hasonló kritikát fogalmazott meg a *Függetlenség* is: „Ugyanakkor azonban nagytóval sem lehet felfedezni a jeles lap hasábjain a bolsevista-marxista öldöklésekről, rémtettekről szóló híradásokat.” Sz. n.: A kis tárgyilagos. *Függetlenség*, 1941. július 8. 4.

⁸³ CSUNDERLIK Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A *Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 13–15.

⁸⁴ Áttekintést ad erről: PIHURIK Judit: *Háborús propaganda... I. m. 100–101. 6. jegyzet.*

⁸⁵ Vö. TURBUCZ Dávid: I. m. 261–262.

⁸⁶ John-Paul HIMKA: I. m. 378–398.

lakosság általánosan a szovjet rendszer áldozataként határozza meg magát. Ugyanis a szovjet uralom alatti kollaborációt elfedve⁸⁷ a helyi társadalmak az elkövetők körét eltávolították maguktól azzal, hogy a nemzetiszocialista ideológia által főellen-ségként meghatározott zsidókat, valamint a lengyel, ukrán, balti területektől távoli és kulturálisan idegen „ázsiaiakat” neveztek meg tettesként.

A német propaganda az áldozatok nemzetiségét nem általánosan helyezte előtérbe,⁸⁸ mivel amíg az ukrán, balti és népi német áldozatok jelen voltak a német hírekben, a megtorlás lengyel és zsidó áldozatai nem.⁸⁹ Az etnicizáló beszédmód, valamint a nemzetiségek eltérő arányú kiemelése a magyar propagandának is része volt. Mivel a magyar hírforrások elsősorban a magyar csapatok előrenyomulását is érintő ukránjai térséggel foglalkoztak, így elsősorban az ukránokként határozták meg az áldozatokat, még ha a kezdeti, magyar haditudósító alakulatoktól származó hírekben – a német híradásokkal szemben – a lengyel áldozatok is megjelentek.⁹⁰ Visszatérő elem, hogy a nemzetiségi terror jellegét nem csupán abban mutatták fel, hogy megnevezték az áldozatok nemzetiségét, hanem megerősítették az áldozatok nacionalista meggyőződését is olyan kifejezésekkel, mint „litván és ukrán hazafiak”⁹¹ vagy „ukrán nacionalisták”.⁹² Az áldozatok társadalmi státuszát – „intelligencia” – viszont csupán Kólya Sándor emelte ki tudósításában.⁹³

A nemzetiség megnevezése mellett általánosan jelen volt az áldozatok vallási meghatározása is.⁹⁴ Ez az identifikáció viszont

⁸⁷ Vö. Timothy SNYDER: *Fekete föld. A holokauszt: múlt és a fenyegető jövő.* 21. Század Kiadó, Budapest, 2016. 198–222.

⁸⁸ Az áldozatok nemzetiségi összetételéről: John-Paul HIMKA: I. m. 385.; Ksenya KIEBUZINSKI–Alexander MOTYL (eds.): I. m. 40.

⁸⁹ Bogdan MUSIAL: I. m. 201.

⁹⁰ MNL OL K 428. a) Napi hírek, 1941. július 9. 32. kiadás, 21 óra 45 perc.

⁹¹ RAJNISS Ferenc: Hadijelentések, csaták és új fordulatok. *Magyar Futár*, 1941. július 10. 19.

⁹² Sz. n.: *Állati...* I. m. 12.

⁹³ KÓLYA Sándor: I. m. 4.

⁹⁴ Például: „nemzeti és vallásos érzelmű emberek” Sz. n.: Lemberg a borzalmas város. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1941. július 10. 1.; „keresztény öslakos” MİGEND Dezső: *Magyar honvéd a „Szovjetparadicsomban”.* Budapest, 1942. 10.

nem csupán az „istentelen” bolsevizmussal való szembeállásra utalt, hanem a „keresztény” szó mint „nem zsidó” értelemben szerepelt, tehát ugyancsak nemzetiségi meghatározásnak tekinthető. A megnevezésen túl a keresztény kontextus két módon lelhető fel a tömeggyilkosságok leírásában. Egyrészt a magyar propaganda nagy hangsúlyt fektetett a templomokból kialakított börtönökre, a honvéd haditudósító század legtöbb horrorisztikus elemet tartalmazó tudósítását a Kamenyec-Podolszkijban fellelt börtönről és kínzókamráról adta.⁹⁵ Ennek részeként a 909. sz. Világhíradóban és több lap hasábján is megjelent az a kép, amely a „templom volt, börtön lett, innen csak a lélek szállott el” felirattal tette egyértelművé a kép jelentését.⁹⁶ Emellett az exhumált áldozatok újratemetésén is hangsúlyosan megjelent az az elem, hogy keresztény szertartás keretében hantolták el őket.⁹⁷

Az áldozatokkal szemben távolságtartás is megjelenik a szövegekben egyfajta áldozathibáztató attitűd keretében. Eszerint az orosz, illetve ukrán nép szolgáléküségéből („az orosz nép tunyáságából”)⁹⁸ következett az, hogy az idegen – általában zsidó irányítású, és a vad ázsiai (segéd)népekkel fenntartott – rémuralom fennállhatott. Csupán egy szerző, Ruffy Péter próbálta a sztaniszlai áldozatokat aktív szereplőkként ábrázolni egy börtönlázadás keretében.⁹⁹ Másrészt visszatérő toposzként jelenik meg a lakosság körében az emberi élet értéktelensége, arra hivatkozva, hogy „ott a halál nem megy eseményszámba”.¹⁰⁰

Az elkövetőket a szovjet állambiztonság elterjedt – viszont 1941-ben már más megnevezés alatt működő (NKVD) – elnevezéséhez, a GPU-hoz, olykor – a polgárháborús előzmények kieme-

⁹⁵ Idézi: Momcsil BOJADZSIEV: I. m. 50–52.

⁹⁶ Például: *Rádióélet*, 1941. július 30. 7.

⁹⁷ Sz. n.: *A bolsevizmus harca*. I. m. 43.

⁹⁸ REVICZKY Sándor: A vörös hadi felkészültség és a tömeg élete. In: MARJAY Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörösországról*. I. m. 174.

⁹⁹ RUFFY Péter: I. m. 5.

¹⁰⁰ Sz. n.: *A magyar katona a szovjet elleni háborúban*. Madách Nyomda, [Budapest], [1942]. 6.; Kostya Sándor egy később – 1944-ben – megjelentetett könyvében így ábrázolta ezt a jelenséget: „Kelet-Európa népessége egészen általánosan egy fontos és a nyugat- és közép-európai embertől idegen jellemvonással rendelkezik és ez az emberi élet értékének lebecsülése.” KOSTYA Sándor: *Az ismeretlen ország*. Lukács, Budapest, 1944.

lése végett – a Csekához kötötték. Habár a háborús propaganda az antibolsevik szimbólumok mellett a ruszofób sztereotípiákat, oroszellenes előképeket is felhasználta,¹⁰¹ a vizsgált forrásokban az elkövetők „orosz” megjelölése hiányzik. A két legmeghatározóbb jelző a zsidó és az ázsiai volt az elkövetőkre.

Az 1910-es és 1920-as évek fordulóján formálódó judeobolsevizmus képhez hozzátartozott a kelettől, „Ázsiától” való félelem. Ennek alapját az 1918 utáni európai kultúrpeszimizmus adta, ami a háborúban mind anyagilag, mind morálisan meggyengült Európával szemben egy primitív, brutális és egyben dinamikus Kelet fiktív képét alkotta meg. Ezt a „vad Keletet” az antiszemita diskurzusban a keleti zsidók szervezték meg az európai civilizációval és kereszténységgel szemben. Ennek megfelelően a zsidók vezetésével gyilkoló keleti, ázsiai népek motívumát az antiszemita propaganda már az orosz polgárháború alatt is használta,¹⁰² a bolsevik rendszer ázsiai jellege a Tanácsköztársaságot értelmező diskurzusnak is része volt.¹⁰³

Ezt a kettőséget jól szemlélteti két szélsőjobboldali lap interpretációja. Ráttkay-Radich Kálmán a *Magyarság* főszerkesztőjeként 1941. június végén, július elején mindennap írt cikket a Szovjetunió elleni háborúról. Habár kiemelte a szocializmus – állítólagos – zsidó eszmei gyökereit („egy talmudista zsidó, Marx volt a prófétája”¹⁰⁴), a Szovjetuniót „ázsiai terror szocializmusként”¹⁰⁵ határozta meg, Hitler pedig az „ázsiai despotizmus-

¹⁰¹ Például: Sz. n.: A szovjet rendszer követi a cári imperializmust. *Magyar Katonaújság*, 1941. szeptember 13. 2.; „...ami Oroszországban van, az nem Szovjet és nem kommunizmus, hanem a legimperialisztikusabb államforma: Sztálin országa, a Vörös Cár országa. A cári Oroszországtól csupán színben különbözik és abban, hogy ma több az elégedetlen, többen vannak Szibériában, több börtönt kellett építeni és több sirt ásnak évenként azok részére, akik az államhatalom parancsára hálnak meg.” DIENES Gyula: *Kárpátoktól a Doneczig*. Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, Budapest, 1942. 18–19.

¹⁰² Paul HANEBRINK: *A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism*. Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London, 2018. 41–43.

¹⁰³ CSUNDERLIK Péter: I. m. 316–318.

¹⁰⁴ R[ÁTKAY]. R[ADICH]. K[álmán]: Új kereszties hadjárat. *Magyarság*, 1941. június 24. 1.

¹⁰⁵ R[ÁTKAY]. R[ADICH]. K[álmán]: Nemzet a háborúban. *Magyarság*, 1941. június 29. 1.

sal”,¹⁰⁶ az „ázsiai terrorttal és barbarizmussal”¹⁰⁷ szemben vette fel a harcot.

A Rajniss Ferenc szerkesztette *Magyar Futárnál* az elkövetők személyének változása érhető tetten a tömeggyilkosságoknál. A hetilap 1941. július 10-i számában a tömeggyilkosságokat elkövető, áldozataikat megcsonkító és sebesülteket lemészároló szovjet katonák ázsiai vonásait, valamint „állatiasságát” emelte ki. Ennek megfelelően nem a keresztény–zsidó ellentétpárban értelmezte a tömeggyilkosságokat, hanem a nyugati civilizáció és az ázsiai barbárság ellentétpárjában.¹⁰⁸ A folyóirat következő számában viszont a dubnói tömeggyilkosság bemutatásának középpontjában már nem a „csordába degradált” szovjet katona állt, hanem a tömeggyilkosságot elrendelő „GPU-biztosok, zsidó pártmegebízottak és két zsidónő”.¹⁰⁹

Emellett más folyóiratokban is megjelent ez a kettős szimbólum. A *Kárpáti Híradó* 1941. július 5-i jegyzetében szintén azt emelte ki, hogy a zsidó politikai biztosoknak „hallatlan félrevezető propagandával sikerült a primitív ázsiai nép félelmi ösztönét harcivágygá tüzelni”.¹¹⁰ Július 6-án az *Esti Ujság* publicistája egyszerre vont párhuzamot Rettenetes Ivánnal és „Batu kán hordáival”, és láttatta „a Samuellyek, [sic!] Jagodák, Davidsohnok ötezeréves vérszomja” betetőzésének a börtöngyilkosságokat.¹¹¹ Marschalkó Ferenc a kormánypárti *Függetlenség* hasábjain a „moszkvai zsidó vagy mongol hóhér [...] fojtogató kötelére” figyelmeztetett.¹¹² Darvas János pedig a tömeggyilkosságok alapját „vérségi okokban” találta meg: „az ázsiai félvérben, a kozákos típusban a mongol ösztön dzsingiszzkáni és rettenesisváni lélek lobog”.¹¹³

¹⁰⁶ R[ÁTTKAY]. R[ADICH]. K[álmán].: Most minden óra: világtörténelem! *Magyarság*, 1941. június 25. 1.

¹⁰⁷ R[ÁTTKAY]. R[ADICH]. K[álmán].: A sarló és kalapács ellen. *Magyarság*, 1941. június 28. 2.

¹⁰⁸ RAJNISS Ferenc: I. m. 18–20.

¹⁰⁹ Sz. n.: A dubnói vérfürdő! *Magyar Futár*, 1941. július 17. 4.

¹¹⁰ Sz. n.: Vörös börtönök. *Kárpáti Híradó*, 1941. július 5. 1.

¹¹¹ Sz. n.: Vadállatok... *Esti Ujság*, 1941. július 5. 5.

¹¹² MARSCHALKÓ Lajos: Csak egy éjszakára. *Függetlenség*, 1941. július 20. 5.

¹¹³ DARVAS János: Útilevelek a galíciai hadszíntérről. A nép visszatér Istenéhez. (*Esti Magyarország*, 1941. augusztus 13. 3.

Az elkövetők konkrét személye csak ritkán jelenik meg a korabeli leírásokban. Ugyan az atrocitástörténetek mindig alapvetően csoportok, és nem egyének ellen szólnak,¹¹⁴ a lengyelországi németeket ért lengyel atrocitásokra alapuló német propaganda-kampány a németellenes pogromokban, atrocitásokban részt vevő lengyelek elleni német pereket is felhasználta a propaganda alátámasztására.¹¹⁵ Habár hasonló eljárások lefolytatására a szovjet területeken elkövetett bűncselekmények esetén is lett volna elegendő bizonyíték, nem történtek kísérletek az elkövetők személyének megállapítására, csupán az Einsatzgruppealakulatok számára adott legitimációs alapot a tömeggyilkosságok elkövetésére.¹¹⁶ A magyar sajtóban az elkövetőt csupán akkor nevezték meg, ha bizonyíthatóan zsidó volt, mint például Kahan Mózes politikai biztos a lemergi tömeggyilkosság esetében.¹¹⁷

A német propaganda egyik fő célja az volt, hogy a zsidóellenes atrocitásokat és pogromokat összekösse a „judeo-bolsevik” rendszer elleni bosszúval, ezzel legitimálva a zsidóság elleni fellépést.¹¹⁸ A német propagandával szemben a magyar nyilvánosságban csupán néhány alkalommal jelent meg a zsidóellenes erőszak az NKVD-tömeggyilkosságokért való bosszúként. Reviczky Sándor haditudósító írásában számolt be arról, hogy „a foglyok sokszor maguk mutatnak reá a zsidókra, politikai megbízottakra, szidva-átkozva őket s a rendszert; másutt, több helyen a polgári lakosság bevonulásunk után tekintélyes számban verte agyon a zsidókat”.¹¹⁹ Hunt Béla propagandakiadványának

¹¹⁴ David G. BROMLEY–Anson D. SHUPE JR.–J. C. VENTIMIGLIA: I. m. 44.

¹¹⁵ Maximilian BECKER: Justiz und Propaganda „Polengreuell” – Prozesse in den eingegliederten Ostgebieten in Presse und Publizistik 1939–1945. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2015/1. 1–39.

¹¹⁶ Dieter POHL: I. m. 136–137.

¹¹⁷ Sz. n.: Így „dolgozott” Kahan Mózes Lembergben. Borzalmas részletek kerültek napvilágra egy zsidó népbiztos tömeggyilkosságairól. *Kárpáti Híradó*, 1941. július 15. 6.

¹¹⁸ Hannes HEER: Lemberg 1941: Die Instrumentalisierung der NKVD-Verbrechen für den Judenmord. In: Wolfram WETTE–Gerd R. UEBERSCHÄR (Hrsg.): *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Primus, Darmstadt, 2001. 165–177.; Peter LONGERICH: „Davon haben wir nicht gewusst!” *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945*. Pantheon, München, 2006. 159–162.

¹¹⁹ REVICZKY Sándor: I. m. 176.

Népitélet! című fejezetében pedig arról írt, hogy egy határközeli községben, Ludvikovkában „a népitélet elintézte a község zsidó biztosának sorsát. Saját lakásában felakasztva találtuk és mellén hatalmas papírdarabra rajzolt szovjetcsillag díszelgett”.¹²⁰ Ezenkívül néhány alkalommal a szélsőjobboldali kiadványokban képmontázsokkal kötötték össze a szovjet repressziót a zsidóság elleni erőszakkal.¹²¹

A német és a magyar interpretáció ezen ponton való szétválását a filmhíradók szemléletesen példázzák. Amíg a *Deutsche Wochenschau* részletesen foglalkozott a zsidók elleni atrocitásokkal, a *Magyar Filmhíradónál* nem jelent meg ez a téma. Különösen szembetűnő, hogy bár a 908. számú *Magyar Világhíradó*¹²² a július 10-i 566. sz. *Wochenschau* felvételeit használta fel a lemergi tömeggyilkosságról, a német filmhíradó azon felvételeit nem vette át, amelyekben „zsidó gettótípusokat, az emberiség söpredékét” („Jüdische Ghettotypen, Abschaum der Menschheit”)¹²³ kísérték a német katonák a lakosság bántalmazása mellett.¹²⁴

A gyilkosságok bemutatása

Az első világháború fontos tapasztalata volt, hogy a sikeres atrocitáspropaganda része az ellenség kegyetlenségének megörökítése.¹²⁵ A honvéd propagandaszerveknek az atrocitáspropagan-

¹²⁰ HUNT Béla: I. m. 18.

¹²¹ Például: *Magyar Futár*, 1941. július 17. 5.; MARJAY Frigyes: *Keresztes hadjárat 1941*. I. m. 288. és 289. oldal közötti képmelléklet.

¹²² *Deutsche Wochenschau*: GPU borzalmak Lembergben. *Magyar Világhíradó*, 1941. 908/2.

¹²³ Peter LONGERICH: I. m. 161.

¹²⁴ Ennek ellenére a *Wochenschau* eredeti kontextusa is megjelent a magyar hírközlésben. „[...] leplezetlenül kerül elénk a szadista vörös kegyetlenkedések azokban a híradó filmekben, amelyeket a német katonai fotóriporterek készítettek. A vadállati kegyetlenséggel legyilkolt túsok, politikai foglyok tömegét örökítették meg a filmfelvételek és egyúttal megmutatták azokat a zsidó szovjetbiztosokat, besügőket, árulókat is, akik ezekért a szörnyűségért felelősek.” MNL OL K 428. j.) Sz. n.: *Most megfizetünk*. Heti Kiadás, 1941. július 23.

¹²⁵ Lásd például CSIKÓS Jenő: *A másik front... A szellemi harc módszerei és fegyverei*. Singer és Wolfner, Budapest, 1941. 48–49.

dával kapcsolatos irányelveire egyedüli kiindulópontunk egy, az erdélyi bevonulás kapcsán az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja által kiadott parancs lehet. Ebben a román propaganda ellensúlyozására irányelveket határoztak meg a román atrocitások megörökítésére. Ennek keretében kiemelték, hogy „rendkívül fontos, hogy ezek a fényképek minél felháborítóbb vagy minél szánalmasabb beállításban tüntessék fel az eseményt vagy az áldozatot”.¹²⁶ A magyar sajtóban elsősorban a német hírügynökségektől átvett képek jelentek meg, filmhíradók két alkalommal foglalkoztak az NKVD tömeggyilkosságaival.¹²⁷

Más atrocitáspropaganda keretében készített fényképekhez hasonlóan¹²⁸ a képek fókuszában a megkínzott testek álltak, melyeket általában perspektivikus látószögben örökítettek meg annak érdekében, hogy a fotográfia nézőjében az a benyomás alakuljon ki, hogy tovább folytatódik a holttestek sora. Amíg az elkövetőket kevés alkalommal ábrázolták,¹²⁹ az atrocitáspropaganda részeként megjelentek az áldozatok összetört hozzátartozói is.

A fényképeket követve a tömeggyilkosságokról megjelent tudósítások is elsősorban a nyomok (alvadt vér, golyónyomok, testek) és következmények (exhumálás, temetés, emberek hiánya) felől szemlélik a tömeggyilkosságokat, kevés szerző számolt be magukról a gyilkosságok lefolyásáról,¹³⁰ az esetleges túlélők is csupán ritkán jelennek meg az elbeszélésekben.¹³¹ Ruffy Péter

¹²⁶ Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának rendelete a vármegyei parancsnoknak a román hatóságok által elkövetett atrocitások összeírásáról. Idézi: SÁRÁNDI Tamás (szerk.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940.* Pro-Print, Csikszereda, 2016. 218.

¹²⁷ *Magyar Világhíradó*, 1941. 908/2., 909/5.

¹²⁸ Vö. APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 66–68.

¹²⁹ Például Sz. n.: Szovjetzsidó a viharban. *Magyar Futár*, 1941. július 17. 4.

¹³⁰ Például: HUNT Béla: Vérfürdő és halálcirkusz Sztaniszlauban. In: GÁBOR Áron–HUNT Béla–JAGITS József–KAPY Rezső–KORODA Miklós–LOVIK Károly (szerk.): I. m. 36–39.; V. L.–F. L.: A szovjet-paradicsom. In: MARJAY Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörörszágáról.* I. m. 140–141.

¹³¹ Kevés kivétel, amely során „egy megkínzott ukrán jegyzőkönyvi vallomásra” hivatkoznak: Sz. n.: A berdicsevi... I. m. 4.

a sztaniszlai börtön udvarán az áldozatok hátrahagyott tárgyain, kifejezetten a megjelenített személlyel való azonosulásra alkalmas fényképek leírásán keresztül hozta közelebb az olvasóhoz az áldozatokat.¹³²

Habár a cikkekben megjelentek az áldozatokra vonatkozó számadatok, a tömeggyilkosságok bemutatásánál nem a gyilkosságok kvantitatív adatain volt a hangsúly, hanem a gyilkosságok elkövetésének módján, pontosabban annak bizonyítékain, a holttestek állapotán, valamint a kínzóeszközökön. A szakirodalomban vitatott kérdés, hogy az áldozatok megcsonkításáról szóló beszámolók mennyiben fogadhatók el hitelesnek, és a visszavonuló szovjet államvédelmi szerveknek volt-e egyáltalán lehetősége arra, hogy a leírt csonkításokat elkövessék.¹³³ A sajtóbeszámolókból általánosan jellemző volt a kínzásokra, csonkolásokra, kivégzésekre vonatkozó túlzás és azok naturalista ábrázolása. Így jelenik meg a kínzási és kivégzési módok legszélesebb lajstroma mellett,¹³⁴ a bokáig alvadt vérben gázoló gyilkosok,¹³⁵ vagy vödörszámra összehordott leszakított körmök¹³⁶ képe is. A gyilkosság mértékét természeti jelenségekkel is próbálták alátámasztani. Ruffy Péter értelmezésében a sztaniszlai eperfák „levelei lefonnyadtak, mert gyökerei halottakat fogtak körül”.¹³⁷ A *Honvédeink Vörösoroszországról* kötet egyik beszámolója szerint pedig a sztaniszlai börtönudvar felett „elsötétedett az ég a hollóktól, varjaktól és egyéb dögevő madaraktól”.¹³⁸

¹³² RUFFY Péter: I. m. 5.

¹³³ Bogdan MUSIAL: I. m. 262–269.; Kai STRUVE: I. m. 271–288.; Ksenya KIEBUZINSKI–Alexander MOTYL (eds.): I. m. 61–62.

¹³⁴ A kínzások legtöbb fajtáját valószínűleg Reviczky Sándor sorolta fel: „megskalpolják őket, karjukat-lábukat törik, fülüket levágják, szemüket kiszúráják; [...] valamennyi ujját – értsd a csontot kihegyezték ceruzaformán, fülüket levágták, szemüket kiszúrták, ocsmány módon megcsonkították majd szuronnal földhöz szegezték őket; másokat kocsihoz kötve széttéptek; németeket találtunk feldaraboltan. S mindezt a még elevenekkel cselekedték.” REVICZKY Sándor: I. m. 176.

¹³⁵ *Új Magyarország*, 1941. július 4. 1.

¹³⁶ WALTHLER Rezsóné: A szovjethadjárát féléves évfordulója. Emlékezés az első napokra. *Felvidéki Újság*, 1941. december 27. 3.

¹³⁷ RUFFY Péter: I. m. 5.

¹³⁸ V. L.–F. L.: I. m. 141.

Habár a német beszámolóokban elterjedt levágott női mellék toposza ritkán jelenik meg a magyar kiadványokban,¹³⁹ megjelentek olyan atrocitásbeszámolók, melynek középpontjában női áldozat állt,¹⁴⁰ vagy hangsúlyos szerepet kapott a megkínzott női testek látványa,¹⁴¹ továbbá a kínzóeszközök és kínzókamrák bemutatása. Ennek keretében utólagos képrekonstrukciók is megjelentek,¹⁴² de az Antibolsevista Kiállítás keretében egy GPU-kínzókamrát is bemutattak.¹⁴³

A vizsgált beszámolók közül egyedül a *Magyar Nemzet* publicistája fogalmazott meg kritikát a gyilkosságok elkövetési módjával kapcsolatban. Habár nem vonta kétségbe a gyilkosságok elkövetését, annak elkövető módjával, a tömeggyilkosságok méreteivel kapcsolatban kritikát fogalmazott meg: „Eddig is sokat olvashattunk róluk, olcsó hatást kereső újságcikkekben s füzetes ponyvában, de ilyesmivel szemben az érzékeny és ízlésű ember meg tudja tartani a független, józan elképzelését. [...] [A kiszabadult rabok] Persze otthon aztán lódítottak is nagyokat, élményeiről, úgyhogy a vidék népköltészete köteteket gyűjthet majd belőle.”¹⁴⁴

A tömeggyilkosságok kontextualizálása

Habár megjelentek a történeti előképek is az NKVD-terror bemutatásánál, a tömeggyilkosságok elsődleges kontextusává a Szovjetunió önleplezése vált. Goebbels az atrocitáspropaganda irányát abban jelölte meg, hogy „a fátyol lehull. Moszkva ál-

¹³⁹ Sz. n.: Lembergi borzalmak. *Pesti Hírlap*, 1941. július 3. 2.

¹⁴⁰ Sz. n.: Így „dolgozott”... I. m. 6.

¹⁴¹ „[...] a hullahegy tetején pedig egy mezítelen női holttest hevert, akinek a hasát és egész mellkasát felhasították hóhérai” Momcsil BOJADZSIEV: I. m. 50.; „még terhes asszonyokat sem kíméltek, felválták testüket és magzatukat a falra szegezték.” Sz. n.: Az emberi nemet megalázó kegyetlenkedéssel gyilkolták a menekülő bolsevisták az ukrán hazafiakat. *Magyarság*, 1941. július 5. 2.

¹⁴² Például: *Magyar Katonaújság*, 1942. április 25. 2.

¹⁴³ BOSNYÁK Zoltán (szerk.): I. m. 26.; *Magyar Világhíradó*, 1941. 929/4.

¹⁴⁴ BODOR Aladár: I. m. 4.

arc nélkül”.¹⁴⁵ Ez az összefüggés viszont nem csupán a szovjet propagandára utalt vissza, hanem arra az 1939 és 1941 közötti szélsőjobbaldali értelmezési keretre is, amely a szovjet-német együttműködés értelmében a Szovjetuniót elsősorban nem egy judeobolsevik államnak, hanem egy keleti modernizáló diktatúrának láttatta.¹⁴⁶ A magyar sajtóban ennek egyik szimbólumaként a Szovjetunió Budapesti Nemzetközi Vásáron való részvételének propagandaértékét próbálták ellentétes előjelűvé változtatni.¹⁴⁷

Ennek megfelelően a sajtó elsősorban a vörösterrore kiújulásaként értelmezte a szovjet tömeggyilkosságokat. A *Kárpáti Híradó* úgy jellemezte a helyzetet, hogy „a bolsevista forradalom rémnapjai újultak ki szerte a Szovjet-Unió országai területén”.¹⁴⁸ A *bolsevizmus Isten ellen* című kiadvány is a folytonosságot emelte ki azzal, hogy „1918 óta semmi fejlődést nem mutat a bolsevizmus! A vérszomjas farkas megkísérelte egyszer-kétszer, hogy báránybőrbe öltözzék, s európai köntöst öltött magára, mikor csapatai bevonultak a peremállamokba.”¹⁴⁹ A *Bolsevizmus és a zsidó világhuralom* című munka az 1941... és 1920... címet viselő fejezetekben egy, a dubnói tömeggyilkosságról készült részletes beszámolót helyezett párhuzamba egy hasonló részletességgel leírt, orosz polgárháború során elkövetett atrocitással.¹⁵⁰ A bör-

¹⁴⁵ Joseph GOEBBELS: *Die Tagebücher – Sämtliche Fragmente. Teil 1. Aufzeichnungen 1924–1941*: Band 4. Hrsg. Elke FRÖHLICH. De Gruyter, München–New York–London–Paris, 1987. 737.

¹⁴⁶ Moritz FLORIN: *Der Hitler-Stalin-Pakt in der Propaganda des Leitmediums. Der „Völkische Beobachter“ über die UdSSR im Jahre 1939*. LIT, Münster, 2009.; SIPOS Balázs: *Szovjetbarát...* I. m. 119–121.; 126–127.

¹⁴⁷ Sz. n.: *A szovjet, közvetlen közletről, otthonában nézve. Az Óslakó, 1941. július 13. 1.*; Sz. n.: *A Szovjet a látszatban és a valóságban. Az Óslakó, 1941. szeptember 14. 1.*; A Budapesti Nemzetközi Vásáron való szovjet jelenlét propagandaértékéről és médiavisszhangjáról lásd BALOGH-EBNER Márton: 1941: Szovjet-magyar kapcsolatok a csúcson. Sajtóviszhang. *Napi Történelmi Forrás*. Forrás: <https://ntf.hu/index.php/2017/04/05/1941-szovjet-magyar-kapcsolatok-a-csucsoson/> (Letöltve: 2019. 11. 10.); SERES Attila: *Magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. 132–138.

¹⁴⁸ Sz. n.: *Vörös börtönök. Kárpáti Híradó, 1941. július 5. 1.*

¹⁴⁹ Sz. n.: *A bolsevizmus harca*. I. m. 43.

¹⁵⁰ Johann von LEERS: I. m. 5–7.

tönökben elkövetett tömeggyilkosságokkal kapcsolatban Rajniss Ferenc 1917 óta meglévő „közismert szovjetmódszerként” hivatkozott a kivégzések elkövetési módjára.¹⁵¹

Ebben az „önleplező” folyamatban a befogadók személye is fontossá vált. A sajtóban több alkalommal is megjelent, hogy a szovjet viszonyokat megtapasztaló katona vagy feladja szociáldemokrata elkötelezettségét, vagy pedig azt kívánja, hogy a „vörös érzelmű” magyarok tapasztalják meg a szovjet viszonyokat.¹⁵² Így például Vozáry Aladár lapjában, *Az Óslakóban a szovjet viszonyokkal való szembesülés megtéréstörténetként* jelenik meg: „Sok Saulból lett most az orosz tapasztalatok alapján Pál és az igazság rendíthetetlen hirdetője.”¹⁵³ Morlin Imre főhadnagy *Tanulság* címmel megjelentett írása szerint „a kommunizmus elleni legcélravezetőbb küzdelem az lenne, ha mindenkit tanulmányútra lehetne vinni a szovjetparadicsomba”.¹⁵⁴ Marschalkó Lajos a tömeggyilkosságról megjelent képekre reagálva *Csak egy éjszakára* című cikkében a szélsőjobboldali sztereotípiák által leírt háborúellenes csoportokat (például „Zs-vitamin hallgatói”) zárna legalább egy éjszakára a dubnói börtönbe, hogy megismerjék a szovjet rendszer valós természetét.¹⁵⁵ A *Magyar Katonaujság* beszámolóiban több alkalommal besorozott munkások nyilatkoztak a „szovjet paradicsomról”.¹⁵⁶ A megszállt területekről hazáért, az orosz hadifogság miatt a Szovjetunióban maradt vagy a Tanácsköztársaságot követően emigrált magyarok a szovjet hatalommal szembeni negatív tapasztalatai is hangsúlyossá váltak.¹⁵⁷

¹⁵¹ RAJNISS Ferenc: I. m. 19.

¹⁵² Sz. n.: A szovjet, közvetlen közléről, otthonában nézve. *Az Óslakó*, 1941. július 13. 1.

¹⁵³ Sz. n.: Az orosz borzalom. *Az Óslakó*, 1941. december 25. 8.

¹⁵⁴ MORLIN Imre: *Tanulság*. In: MARJAY Frigyes (szerk.): *Honvédeink Vörörsországról*. I. m. 178–179.

¹⁵⁵ MARSCHALKÓ Lajos: *Csak egy éjszakára. Függetlenség*, 1941. július 20. 5.

¹⁵⁶ Sz. n.: Hazatért harctéri munkások beszélnek a szovjetállapotokról. *Magyar Katonaujság*, 1942. július 2. 2.; Sz. n.: Eltűntették az ukrán gazdát, ha vagyona szemétté vált a cseka-vezető. *Magyar Katonaujság*, 1942. július 10. 2.

¹⁵⁷ Például: KIS KOVÁCS István: *Menekülés a vörös pokolból*. Budapest, 1943.

Ehhez szorosan kapcsolódott a Tanácsköztársaság toposza. A magyar hadba lépés egyik legitimációját az adta, hogy a magyar társadalom a Tanácsköztársaság során megismerte a bolsevik uralmat.¹⁵⁸ Kassa bombázása kapcsán az *Új Magyarország* a „kommunista terrort egyszer már átélt Magyarország” felháborodásáról írt,¹⁵⁹ a *Szentesi Napló* szerint a bombázás áldozatai oda kerülnek „a Kun Bélák és Szamuellik által meggyilkolt mártírok neve mellé”.¹⁶⁰ Az *Ujság* a hadba lépés okait vizsgálva azt emelte ki, hogy „a bolsevizmus terrorját, módszereit, kegyetlenkedéseit a magyar nép és Magyarország több mint két évtizeddel ezelőtt megismerte”.¹⁶¹ A *8 Órai Ujság* olvasatában pedig „Magyarország – az első állam a földkerekségen –, amely megismerte, végigszenvedte és kiirtotta a vörös rémuralom totális terrorját”.¹⁶²

A Magyarországi Tanácsköztársaság erőszaka érvként szolgált arra is, hogy egyfajta preventív háborúként mutassa be a Szovjetunió elleni háborút. Milotay István értelmezésében „Kun Bélák uralma, a moszkvai szovjetnek ez a korcs, züllött, csenevész másolata is borzalom volt, megalázásaival, a zsidó csöcselék hetvenkedésével, gyilkos terrorjával, mindent meggyalázó aljasságával, zsákmányoló, mindent eltolvajló zsibrákságával. De mi volt ez ahhoz képest, ami most fejünk fölött függött s amivel a németek odafönn ezerkilométeres frontokon dulakodnak.”¹⁶³ Hasonló legitimációról számol be egy, a *Felvidéki Ujságban* megjelent cikk is, ami szerint azért harcoltak szívesen a magyar katonák, mert egy szovjet győzelem esetén „a vörös terror sokkal borzalmasabb lenne hazánkban, mint amilyen 1919-ben volt”.¹⁶⁴

A tömeggyilkosságok leírásánál közvetlenül is megjelentek a magyar párhuzamok, viszont ezek száma jóval korlátozottabb volt az orosz polgárháborús erőszakkal való összevetésben. A *Magyar Katonaújság* a lemergi tömeggyilkosságról szóló film-

¹⁵⁸ TURBUCZ Dávid: I. m. 260–263.

¹⁵⁹ *Új Magyarság*, 1941. június 27. 3.

¹⁶⁰ *Szentesi Napló*, 1941. június 28. 1.

¹⁶¹ *Ujság*, 1941. június 28. 1.

¹⁶² *8 Órai Ujság*, 1941. június 28. 1.

¹⁶³ MILOTAY István: Vihar a Kárpátok felett. *Új Magyarság*, 1941. július 2. 1.

¹⁶⁴ Sz. n.: A magyarok támadnak – Német haditudósító a magyarok harcáról szovjetföldön. *Felvidéki Újság*, 1941. augusztus 27. 3.

híradót kommentálta azzal a gondolattal, hogy „mi megszáadtunk ettől a paradicsomi élettől, hogy 1918-ban [sic!] a mi pesti, kalocsai, devecseri áldozatainkat nem követte sokezer vértanúhalál”.¹⁶⁵ A *Magyarság* újságírója szintén a tömeggyilkosságokra vonatkozó filmfelvételekre reagálva azt emelte ki, hogy „a hasonlóság az akkor történtek [1919-es vörösteror] és a most látottak közt döbbenetes”.¹⁶⁶ Az *Új Nemzedék* július 12-i számában a Lenin-fiúk elleni 1919-es perre emlékezve emelte ki, hogy „ezek a borzalmas jelenségek [a szovjet városokban fellelt tömeggyilkosságok] a magyar bolsevista idők iszonyú emlékét idézik fel” a magyar katonákban.¹⁶⁷ A Nemzetpolitikai Szolgálat hivatalos folyóirata, az *Országépítés* részletesen ábrázolta a lemergi, dubnói tömeggyilkosságokkal való párhuzamot:

„Ezeket a borzalmakat ismerjük, megéltük mi is és most eleven erővel tisztán rajzolódnak ismét elénk nemzeti életünk leggyászosabb napjainak véres emlékei. Itt vannak szemünk előtt az áldozatok vérének színével hivalkodó vörös plakátok, amelyekkel városaink falait, oszlopaikat, kerítéseit teleragasztották. Jól emlékszünk még az óriásira nagyított Lenin-fejekre és a »Népszava« vörös kalapácsos-szörnyetegére.”¹⁶⁸

Amint a fentebbi szövegrész is rámutat, elsősorban a Horthy-korszak Tanácsköztársaság-diskurzusának szimbólumaival teremtették meg a kontextust a két terrorhullám között.¹⁶⁹ Az *Új Magyarság* cikkében nem csupán „a púpos Korvin Klein Ottó, Szamuelli [sic!] és többiek bőrkabátos, kézigránátos terrorlegényei” jelentek meg az elkövetők előképeként, de a lemergi börtön borzalmaival állította párhuzamba a Tanácsköztársaság-ellenes irodalom két toposzát, a Batthyány-palotát és a Parlament pin-céjét is.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Sz. n.: A megdöbbenő igazság. *Magyar Katonaiújság*, 1941. július 26. 6.

¹⁶⁶ S. I.: Szörnyű bizonyítékok... *Magyarság*, 1941. július 23. 9.

¹⁶⁷ Sz. n.: A magyarországi vörös rémuralom képeskönyvéből. *Új Nemzedék*, 1941. július 12. 5.

¹⁶⁸ Sz. n. Ez a harc lesz a végső... *Országépítés*, 1941. július 15. 3.

¹⁶⁹ A vörösteror említett toposzairól: CSUNDERLIK Péter: I. m. 235–257.

¹⁷⁰ *Új Magyarság*, 1941. július 6. 3.; Hasonló felsorolás: S. I.: Szörnyű bizonyítékok... *Magyarság*, 1941. július 23. 9.

Más alkalmakkal a kontextusteremtéshez elegendő voltak a Tanácsköztársaságra utaló képek. Erre jellemző példa a *Magyar Katonaújság*nak a szovjet imperializmust bemutató cikke,¹⁷¹ amely ugyan nem foglalkozik a Magyarországi Tanácsköztársasággal, mégis a lap egy, az 1919-es magyarországi vörösterrorhoz köthető képpel¹⁷² illusztrálta az írást.

Összegzés

Tanulmányunkban áttekintést adtunk a második világháború alatti szovjetellenes atrocitáspropaganda kezdeteiről. A szovjet erőszakszervek által elkövetett tömeggyilkosságok magyarországi bemutatása egyértelműen az atrocitáspropaganda részét képezte. A korábbi szakirodalmi eredményeket megerősítve rámutattunk arra, hogy a hadműveleti területről érkező hírek a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség sajtófőnöke, valamint a VKF szoros ellenőrzése mellett jelenhettek meg a magyar sajtóban. Habár ez a struktúra szorosan meghatározta a leközlhető hírek és tudósítások tartalmát, és egy alapvetően homogén nyelvhasználatot alakított ki, a tömeggyilkosságról szóló beszámolóknál a különböző sajtótermékek rendelkeztek mozgásterrel. Az atrocitáspropagandát elsősorban a szélsőjobboldali lapok (*Magyarság, Új Magyarság, Magyar Futár*), valamint a honvédségi propagandához szorosan kötődő szervek (elsősorban a Vitézi Rend Zrínyi Csoportja, továbbá a honvéd haditudósító század) kiadványai alkalmazták.

Az NKVD-tömeggyilkosságokról szóló hírek tartalmi elemzése alapján megállapítható, hogy az áldozat és az elkövetők nemzeti-ségi alapon való meghatározása egyfelől hasonló a tömeggyilkosságok eredeti német interpretációjához, másfelől a Szovjetunió elleni háború magyar értelmezéséhez is kapcsolódik. Az első világháború tapasztalatait figyelembe véve az atrocitások bemuta-

¹⁷¹ Ny. Iv.: Sztalin nyolcmillió s hadsereggel akarta megsemmisíteni a nyugati világot. *Magyar Katonaújság*, 1942. február 23. 4.

¹⁷² „Vörös rémtett Kalocsán 1919 nyarán. Tizennégy ártatlan magyar függ a bitón.”

tásának középpontjában nem a tömeggyilkosságok kvantitatív jellemzői, hanem a gyilkosságok elkövetésének brutalitása állt. A feltárt tömeggyilkosságokat pedig az orosz polgárháborúban alkalmazott vörösteror, valamint a Magyar Tanácsköztársaság atrocitástoposzai felől értelmezték, ezekkel az előképekkel nem csupán a háború igazságos voltát, de defenzív jellegét indokolták.

További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy milyen reakciót váltott ki a magyar társadalomban az atrocitás-propaganda. Miközben egyértelműen megfogalmaztak elvárásokat az olvasókkal szemben,¹⁷³ az első világháború tapasztalatai miatt az atrocitás- vagy rémpropaganda (Greuelpropaganda) szavakat egyértelműen negatív értelemben használták,¹⁷⁴ ezért is próbálták eltagadni az atrocitások bemutatásának propagandajellegét.¹⁷⁵ A Kárpátaljai Kormányzói Biztosság kritikaként fogalmazta meg azt, hogy a sajtó „a nagyvárosi közönséget érdeklő borzalmas gyilkossági részletek” helyett nem a „[g]aliciai szovjet uralom [...] a falusi lakosságra hátrányos részleteit [...]: hitélet akadályozása, rekvirálások, közéletmezés, ruházati és más iparcikkek drágasága, szólásszabadság legteljesebb tilalma stb.” hangsúlyozta.¹⁷⁶ Ugyancsak jövőbeni vizsgálatok tárgya, hogy a szovjet atrocitásoknak az 1941 nyarától való folyamatos tematizálása miképp járulhatott hozzá a magyar lakosság jelentős hányadának a Vörös Hadseregtől való félelméhez.¹⁷⁷

Nehezen kimutatható, hogy a keleti fronton szolgáló katonák brutalizálódásához mennyiben járulhatott hozzá a vizsgált atrocitáspropaganda-kampány. Az I. gyorshadtest az atrocitáspro-

¹⁷³ Ennek talán a legszemléletesebb példája: Sz. n.: Polgár reszkess! A szovjet uralom barbárságának megdöbbentő részletei. (*Reggeli*) Magyarország, 1941. augusztus 12. 6.

¹⁷⁴ A(z) (atrocitás)propaganda két világháború közötti megítéléséről: SÍPOS Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942. *Múltunk*, 2005/3. 4–9.

¹⁷⁵ Az Antibolsevista Kiállítás kapcsán lásd a *Nemzeti Újság* reakcióját: VÖRÖS Boldizsár: I. m. 48.

¹⁷⁶ MNL OL K 429 Kozma Miklós iratai. 39. cs. 1984. Kormányzói Biztosság levele Kozma Miklóshoz. Ungvár, 1941. július 30.

¹⁷⁷ Vö. MESTER Attila: I. m. 100.; KUNT Gergely: *A kultuszteremtés társadalomtörténete. Szocializáció, előítélet, politikai propaganda kamasznaplók tükrében (1938–1956)*. PhD-disszertáció. ELTE BTK. Budapest, 2013. 281., 319.

paganda elemeivel – „megcsonkított sebesültek, meggyalázott hősi halottak” – kívánta elejét venni a szovjet propagandának,¹⁷⁸ a katonákkal az áldozatok megégett holttesteit,¹⁷⁹ valamint a „GPU kínzókamráit”¹⁸⁰ is megnézték. A háború későbbi szakaszában pedig a katonák egyfajta „horrturizmus” keretében tekintették meg az NKVD egykori épületeit.¹⁸¹ Bár a magyar katonák szkepszissel fogadták a magyar propaganda állításait,¹⁸² az 1942. június 24-i munkácsi zsidóellenes atrocitások ügyében indított per is arra mutat rá, hogy a „zsidó politikai biztosoknak a szovjet fronton tanúsított kegyetlenkedését” bemutató kiadványok radikalizáló hatással járhattak.¹⁸³

¹⁷⁸ HL II. Kárpát-csoport 2. doboz 186./1.gk.dd.I.b.41.VIII.24. Általános magatartás tárgyában.

¹⁷⁹ HL Tanulmánygyűjtemény 3370. Hidi Antal „Napló részletesebb kiegészítése” 14.

¹⁸⁰ HL Tanulmánygyűjtemény 3521. 82.

¹⁸¹ Boér Viktor fényképét lásd a lemergi „GPU-házról”: UNGVÁRY Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015. 184. Jeney Zoltán a szovjet városok jellegzetességeként írt az GPU palotáiról: HL Tanulmánygyűjtemény 4159. 19.

¹⁸² Vö. PIHURIK Judit: *Háborús propaganda... I. m.* 99–126

¹⁸³ GELLÉRT Ádám–GELLÉRT János: „Partizánvadászat” a zsidónegyedben. Munkács, 1942. június 24. *Betekintő*, 2016/1. 9–12.